

УДК 343.1:355.02(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.17>

ГАРАНТІЇ СПРАВЕДЛИВОГО СУДУ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Лугіна Н.А.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу,
Державний податковий університет
ORCID: 0000-0001-6005-2943

Беличко В.Ф.,

здобувач вищої освіти,
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0007-5161-0270

Підгородецький В.О.,

здобувач вищої освіти,
Державний податковий університет
ORCID: 0000-0001-7812-7384

Лугіна Н.А., Беличко В.Ф., Підгородецький В.О. Гарантії справедливого суду в умовах збройного конфлікту: кримінально-процесуальний аспект.

Наукова робота присвячена комплексному дослідженню проблематики забезпечення гарантій справедливого суду в умовах збройного конфлікту з точки зору кримінально-процесуального права. Робота розкриває фундаментальні виклики, з якими стикається судова система під час збройного конфлікту, аналізує міжнародно-правові стандарти та національні механізми захисту права на справедливий суд. Особлива увага приділяється співвідношенню норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права з національним кримінальним процесуальним законодавством. Досліджено проблеми доступу до правосуддя на території, що зазнали впливу збройного конфлікту, питання збирання та оцінки доказів в умовах конфлікту, а також особливості забезпечення незалежності та неупередженості суддів. Особливо висвітлюються аспекти процесуальної безпеки свідків та потерпілих від воєнних злочинів, а також специфіка дотримання розумних строків судового розгляду в екстремальних умовах. Розглянуто інституційні та процесуальні адаптації, які необхідні для забезпечення справедливого судочинства в умовах обмежених ресурсів та безпекових загроз.

На основі вивчення міжнародного досвіду та аналізу судової практики, зокрема рішень Європейського суду з прав людини, запропоновано концептуальні підходи до вдосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування. Здійснено критичний аналіз ефективності надзвичайних процесуальних механізмів, впроваджених в українське законодавство від початку повномасштабного вторгнення, та їх відповідності конституційним гарантіям та міжнародним зобов'язанням України. Робота також містить рекомендації щодо впровадження інноваційних технологічних рішень для забезпечення безперервності судового процесу та захисту учасників кримінального провадження.

Сформульовано пропозиції щодо розробки спеціальних процедур для розслідування та розгляду справ про воєнні злочини та злочини проти людяності, а також механізми транзитивного правосуддя. Запропоновано системний підхід до документування воєнних злочинів із залученням міжнародних експертів, що дозволить забезпечити прийнятність доказів як у національних, так і в міжнародних судових інстанціях. Результати дослідження мають теоретичне значення для розвитку доктрини кримінального процесуального права в умовах збройних конфліктів та практичне значення для удосконалення нормативно-правового регулювання та правозастосовної діяльності.

Ключові слова: справедливий суд, збройний конфлікт, кримінальний процес, права людини, доступ до правосуддя, міжнародне гуманітарне право, воєнні злочини, транзитивне правосуддя, судові гарантії, доказування.

Luhina N.A., Belychko V.F., Pidhorodetskyi V.O. Guarantees of a fair trial in the context of armed conflict: criminal procedure aspect.

The research paper is devoted to a comprehensive study of the issue of ensuring fair trial guarantees in the context of armed conflict from the perspective of criminal procedural law. The paper explores the

fundamental challenges faced by the judiciary during armed conflict, analyzes international legal standards and national mechanisms for protecting the right to a fair trial. Particular attention is given to the correlation between the norms of international humanitarian law and international criminal law with the national criminal procedural legislation. The study examines issues related to access to justice in areas affected by armed conflict, the collection and assessment of evidence under conflict conditions, and the peculiarities of ensuring judicial independence and impartiality. It also highlights aspects of procedural protection for witnesses and victims of war crimes, as well as the specifics of adhering to reasonable timeframes for trial under extreme conditions. The work analyzes the institutional and procedural adaptations necessary to ensure fair justice in the context of limited resources and security threats.

Based on the study of international experience and analysis of judicial practice, particularly the decisions of the European Court of Human Rights, the paper proposes conceptual approaches to improving criminal procedural legislation and its application. A critical analysis is provided of the effectiveness of extraordinary procedural mechanisms introduced into Ukrainian legislation since the start of the full-scale invasion, as well as their compliance with Ukraine's constitutional guarantees and international obligations. The study also contains recommendations for the implementation of innovative technological solutions to ensure the continuity of judicial proceedings and the protection of participants in criminal cases. It outlines proposals for the development of special procedures for investigating and adjudicating war crimes and crimes against humanity, as well as transitional justice mechanisms.

A systematic approach to documenting war crimes with the involvement of international experts is proposed to ensure the admissibility of evidence in both national and international judicial bodies. The results of the research have theoretical significance for the development of the doctrine of criminal procedural law in the context of armed conflicts and practical importance for improving legal regulation and law enforcement practice.

Key words: fair trial, armed conflict, criminal procedure, human rights, access to justice, international humanitarian law, war crimes, transitional justice, judicial guarantees, evidence.

Постановка проблеми. Збройні конфлікти створюють безпрецедентні виклики для функціонування правової системи держави, особливо її судової гілки влади. В умовах, коли порушується звичний порядок суспільного життя, питання забезпечення справедливого судового розгляду кримінальних проваджень набуває критичного значення. Збройний конфлікт не тільки підриває інституційну спроможність судової системи, але й породжує нові категорії кримінальних правопорушень, включаючи воєнні злочини та злочини проти людяності, які вимагають особливих підходів до розслідування та розгляду.

Особливо гострими є питання доступу до правосуддя на територіях, що безпосередньо зазнали впливу бойових дій або тимчасово опинилися поза контролем держави. У таких умовах традиційні механізми кримінального судочинства стикаються з практичними перешкодами: від руйнування судової інфраструктури до неможливості забезпечити безпеку учасників процесу. Водночас, саме в періоди збройних конфліктів зростає ризик серйозних порушень прав людини, що потребують ефективного судового захисту.

Проблема ускладнюється також необхідністю одночасного застосування норм національного кримінального процесуального законодавства та міжнародного гуманітарного права, що створює складні колізії правозастосування. Крім того, в умовах конфлікту зростають ризики політизації судових процесів, що може підривати довіру до судової системи та легітимність судових рішень.

Таким чином, актуальність дослідження гарантій справедливого суду в умовах збройного конфлікту зумовлена необхідністю розробки теоретичних підходів та практичних механізмів, які б забезпечували дотримання фундаментальних принципів правосуддя навіть у найскладніших суспільно-політичних умовах.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз теоретичних і практичних аспектів забезпечення гарантій справедливого суду в кримінальному провадженні в умовах збройного конфлікту та розробка на цій основі пропозицій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства і практики його застосування.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика забезпечення гарантій справедливого суду в умовах збройного конфлікту привертає значну увагу науковців та практиків у галузі кримінального процесуального права, міжнародного гуманітарного права та прав людини. Теоретичну основу дослідження склали праці вітчизняних учених, які досліджували різні аспекти функціонування кримінальної юстиції в умовах збройного конфлікту, зокрема: Д. Зінченко, у своїй праці досліджував особливості забезпечення права на справедливий суд в умовах збройного конфлікту, зокрема проблеми фізичної недоступності судів на окупованих територіях та в зонах бойових дій. Дослідник

аналізував проблеми доступу громадян, які вимушено залишили свої домівки, до участі в судових процесах та необхідність перегляду процесуальних норм для забезпечення дистанційного правосуддя [1], інші науковці присвятили свої дослідження критеріям справедливого суду у справах про воєнні злочини, розглядаючи їх через призму міжнародних правових стандартів та актуальної судової практики України. У їхніх працях аналізуються теоретико-правові засади справедливого судочинства, включаючи різні доктринальні підходи до визначення цього поняття та його значення у підтриманні правопорядку під час збройного конфлікту. Дослідники приділяють особливу увагу аналізу міжнародно-правових принципів судового розгляду воєнних злочинів, які закріплені в Женевських конвенціях, Римському статуті Міжнародного кримінального суду, а також відображені в практиці міжнародних кримінальних трибуналів та рішеннях Європейського суду з прав людини [2], також ґрунтовне дослідження зробив П. Гуйван, який у своїй монографії здійснив комплексне дослідження правової природи права на справедливий суд як основоположного права людини. Автор проаналізував сутнісні та темпоральні засади цього права, визначивши їхній вплив на забезпечення чесного, гуманного та справедливого правосуддя. Дослідник детально вивчив юридичні механізми, запроваджені в досліджуваній сфері Європейською Конвенцією з прав людини і основоположних свобод, а також прецедентний інструментарій, що використовується Європейським судом з прав людини при практичному застосуванні конвенційних принципів [3] та багато інших.

Окремі аспекти забезпечення судових гарантій в умовах збройного конфлікту висвітлені в дослідженнях Міжнародного комітету Червоного Хреста, Управління Верховного комісара ООН з прав людини, Міжнародної комісії юристів та інших міжнародних організацій.

Водночас, слід зазначити, що наявні дослідження не охоплюють усього комплексу проблем, пов'язаних із забезпеченням гарантій справедливого суду в умовах сучасних збройних конфліктів, особливо з урахуванням їх гібридного характеру та використання нових інформаційних технологій. Крім того, бракує системних досліджень щодо адаптації національного кримінального процесуального законодавства до умов триваючого збройного конфлікту та розробки механізмів транзитивного правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Право на справедливий суд є основоположним правом людини, закріпленим у численних міжнародно-правових актах, зокрема в статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [4] та статті 6 Європейської конвенції з прав людини [5]. В умовах збройного конфлікту це право набуває особливого значення, оскільки саме судова система покликана забезпечувати захист інших прав, які найчастіше порушуються під час конфлікту. Міжнародне гуманітарне право, зокрема Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи до них, містить спеціальні положення щодо судових гарантій під час збройних конфліктів. Так, стаття 3, спільна для всіх Женевських конвенцій, забороняє «засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні». Додатковий протокол II розширює ці гарантії, включаючи право обвинуваченого бути поінформованим про характер та причину обвинувачення, право на захист та інші процесуальні права [6].

Важливим джерелом стандартів справедливого суду в умовах збройного конфлікту є також практика міжнародних судових установ, зокрема Міжнародного кримінального суду, міжнародних кримінальних трибуналів щодо колишньої Югославії та Руанди, а також Європейського суду з прав людини. У своїх рішеннях ці інституції розробили детальні критерії оцінки дотримання права на справедливий суд у надзвичайних ситуаціях, включаючи збройні конфлікти.

Зокрема, у справі «Аль-Скеїні та інші проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ підкреслив, що держави зобов'язані забезпечувати ефективне розслідування випадків позбавлення життя навіть у складних безпекових умовах [7].

Збройний конфлікт створює особливі умови для реалізації базових принципів кримінального процесу. Принцип верховенства права в таких умовах зазнає серйозних випробувань через можливе запровадження надзвичайного стану, обмеження певних прав і свобод громадян, а також фактичну неможливість здійснювати ефективний контроль на окремих територіях.

Принцип законності трансформується з урахуванням необхідності застосування не лише національного законодавства, але й норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права. Це створює складні ситуації правової кваліфікації діянь та визначення процедури їх розслідування і судового розгляду.

В свою чергу принцип рівності перед законом і судом особливо актуалізується в контексті потенційної дискримінації осіб за ознакою їхньої участі у конфлікті або приналежності до певної сторони конфлікту. Забезпечення неупередженого ставлення до всіх учасників кримінального провадження, незалежно від їхніх політичних поглядів чи ролі у конфлікті, є критичним для легітимності судового процесу.

Принцип презумпції невинуватості також зазнає серйозних випробувань в умовах збройного конфлікту, особливо коли йдеться про злочини, які викликають сильний суспільний резонанс. Публічне засудження підозрюваних у засобах масової інформації, політичні заяви високопосадовців можуть створювати упереджене ставлення до осіб ще до судового розгляду їхніх справ.

Практична реалізація принципу забезпечення права на захист стикається з суттєвими викликами в умовах конфлікту: захисники мають обмежений доступ до підзахисних на непідконтрольних територіях та в зонах бойових дій, стикаються з неможливістю збирати докази у цих регіонах та наражаються на ризики для власної безпеки. Водночас, як наголошує Верховний суд, цей принцип покладає на посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, обов'язок забезпечити підозрюваним, обвинуваченим, засудженим та виправданим комплекс процесуальних прав, які надають їм можливість ефективно захищатися законними способами від висунутих підозр чи обвинувачень [8].

Доступ до правосуддя на територіях, що зазнали впливу збройного конфлікту, ускладнюється низкою факторів: фізичним руйнуванням судової інфраструктури, евакуацією суддів та працівників апарату судів, неможливістю забезпечити безпеку учасників процесу, складністю доставки підозрюваних та обвинувачених до суду, проблемами із викликом та забезпеченням явки свідків та потерпілих. Особливо гострою є проблема доступу до правосуддя на тимчасово окупованих територіях, де легітимні судові органи держави не функціонують, а створені окупаційною владою квазісудові інституції не відповідають міжнародним стандартам незалежності та неупередженості. В таких умовах виникає необхідність розробки спеціальних механізмів, які б забезпечували можливість звернення до суду для осіб, які перебувають на таких територіях.

Важливим аспектом забезпечення доступу до правосуддя є також питання судових витрат та правової допомоги. Конфлікт часто призводить до зубожіння населення та обмеження їхньої можливості оплачувати послуги адвокатів та інші судові витрати. Це вимагає розширення системи безоплатної правової допомоги та спрощення процедур звернення до суду.

Доказування у кримінальних провадженнях, пов'язаних зі збройним конфліктом, має свою специфіку. По-перше, це стосується збирання доказів на територіях, де відбуваються або відбувалися бойові дії. Часто слідчі не мають можливості своєчасно провести огляд місця події, вилучити речові докази, зафіксувати сліди злочину, що призводить до їх втрати або пошкодження.

По-друге, існують об'єктивні складнощі у встановленні та допиті свідків та потерпілих, які могли загинути, бути переміщеними або перебувати на непідконтрольній території. Це вимагає розробки спеціальних методик дистанційного допиту, використання відеозв'язку, а також залучення міжнародних організацій для сприяння у проведенні слідчих дій.

По-третє, особливого значення набувають цифрові докази, зокрема матеріали з відкритих джерел (OSINT), супутникові знімки, відео- та аудіозаписи, зроблені свідками подій або журналістами. Однак використання таких доказів вимагає розробки надійних методик їх верифікації та оцінки достовірності.

Важливим аспектом є також питання допустимості доказів, отриманих в особливих умовах. Зокрема, це стосується інформації, отриманої від розвідувальних органів, доказів, зібраних неурядовими організаціями або міжнародними місіями, а також матеріалів, переданих від органів влади інших держав.

В умовах збройного конфлікту особливої актуальності набуває питання безпеки учасників кримінального провадження - свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, захисників, слідчих, прокурорів та суддів. Ризики для їхнього життя та здоров'я можуть бути пов'язані як безпосередньо з бойовими діями, так і з цілеспрямованими діями з метою перешкодження відправленню правосуддя.

Ефективними механізмами забезпечення безпеки є заходи процесуального характеру, такі як закритий судовий розгляд, використання технічних засобів для трансляції показань свідків з інших приміщень із зміною голосу та зовнішності, допит під псевдонімом, а також фізичні заходи захисту, включаючи особисту охорону, надання охоронюваного житла, зміну місця проживання, роботи або навчання.

Важливим елементом системи забезпечення безпеки є також спеціальні програми захисту свідків, які передбачають комплекс заходів із забезпечення безпеки осіб, які володіють важливою інформацією про серйозні злочини, пов'язані з конфліктом. Такі програми мають включати не лише фізичний захист, але й психологічну підтримку та соціальну реабілітацію.

Воєнні злочини та злочини проти людяності вимагають особливих підходів до їх розслідування та судового розгляду. Це пов'язано як зі складністю самих злочинів, так і з необхідністю забезпечення максимальної об'єктивності та неупередженості при їх розгляді. Міжнародний досвід свідчить про доцільність створення спеціалізованих підрозділів у правоохоронних органах та судових

інституціях для розслідування та розгляду таких справ. Такі підрозділи повинні комплектуватися фахівцями, які мають спеціальну підготовку в галузі міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права, а також досвід роботи з жертвами збройних конфліктів.

Важливим аспектом є також налагодження ефективної міжнародної співпраці у розслідуванні та переслідуванні воєнних злочинів, зокрема через механізми взаємної правової допомоги, спільні слідчі групи, співпрацю з Міжнародним кримінальним судом та іншими міжнародними інституціями.

Особливої уваги заслуговує також питання забезпечення прав потерпілих у таких справах, включаючи їхнє право на правду, справедливість, відшкодування шкоди та гарантії неповторення. Це вимагає розробки спеціальних механізмів участі потерпілих у кримінальному провадженні, їхнього представництва та захисту їхніх інтересів.

Сучасні технології відкривають нові можливості для забезпечення функціонування судової системи в умовах збройного конфлікту. Зокрема, це стосується використання систем відеоконференцзв'язку для проведення дистанційних судових засідань, електронного документообігу для подання процесуальних документів, цифрових платформ для комунікації між учасниками процесу. Особливо перспективними є технології, які забезпечують захист інформації та даних учасників процесу, такі як шифрування, блокчейн-технології для забезпечення незмінності процесуальних документів, системи біометричної ідентифікації для верифікації особи учасників дистанційних слухань. Водночас використання таких технологій вимагає розробки відповідної нормативно-правової бази, яка б визначала порядок їх застосування, юридичну силу електронних документів та інших цифрових матеріалів, а також відповідальність за порушення в цій сфері.

Висновки. Таким чином, гарантії справедливого суду в умовах збройного конфлікту потребують комплексного підходу на рівні законодавства, інституцій та практики. Кримінальне процесуальне право України слід адаптувати до викликів воєнного часу, зокрема через запровадження норм щодо юрисдикції судів, проваджень у зонах конфлікту та спеціальних процедур щодо воєнних злочинів.

Важливо забезпечити доступ до правосуддя для осіб на тимчасово окупованих територіях, у тому числі через дистанційні засоби участі у судовому процесі. Необхідним є посилення спроможності судів, правоохоронців та адвокатури працювати в умовах війни – шляхом спеціального навчання, технічного забезпечення та розробки чітких алгоритмів дій у кризових ситуаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зінченко Д. Право на справедливий суд в умовах війни: реалії та перспективи. *Всеукраїнська науково-практична конференція з нагоди відзначення Міжнародного дня прав людини*: Зб. матеріалів, м. Київ, 5 груд. 2024 р. С. 66–68. URL: <https://sci.ldubgd.edu.ua/j>.
2. Леськів, С.Р., Довгополов, В.М., Чапран, А.Р., Жураковський, В.Р., Гула, М.І., & Ганич А.І. (2024). Критерії справедливого суду у справах про воєнні злочини. *Академічні візії*, (36). URL: <https://academy->
3. Гуйван П.Д. Право на справедливий суд: сутність та темпоральні виміри за міжнародними стандартами : монографія / П.Д. Гуйван. – Харків: Право, 2019. – 584 с. URL: <https://pravozdat.com.ua>.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966: станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
6. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (укр/рос): Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949: станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
7. Справа «Аль-Скейні та інші проти Сполученого Королівства» [Al-Skeini and others v. the United Kingdom] (заява № 55721/07). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Al_Sikejnu_v_GB.pdf.
8. Постанова Верховного суду від 23 серпня 2018 року у справі № 130/192/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76207279>.